

ЗНАКОВІ ФУНКЦІЇ КИЛИМІВ ОКОЛИЧНОЇ ШЛЯХТИ ЖИТОМИРЩИНИ

Олександр Васянович
УДК 745.52(477.42)

У статті розглянуто особливості орнаментики, колірної гами килимів Житомирщини, а також побутове та обрядове використання їх дрібною шляхтою Житомирщини.

Ключові слова: шляхта, килим, орнамент, весілля, похорон.

The article reviews the features of ornaments and colour gamut of the Zhytomyrshchyna carpets as well as their everyday and ritual use by the Zhytomyrshchyna vicinity gentry.

Keywords: gentry, carpet, ornament, wedding, funeral.

Центральноукраїнське Полісся — край, який охоплює північні райони сучасної України, заслуговує на особливу увагу дослідників. Ця територія була батьківщиною племені древлян, розселених від правого берега Дніпра на сході до Горині на заході, південний кордон яких сягав майже міста Бердичева. Тут у засобах виробництва, архітектурі, одязі, обрядах і віруваннях простежуються ті архаїчні риси й побутові особливості, які збереглися до наших днів і тепер пристосовуються до нових вимог життя, змінюються новими або зникають. Крім того, у краї є багато сіл, де живе шляхта, яка як у давні часи, так і тепер приховує у своєму укладі побут звичайних селян, але разом з тим вона ж, унаслідок свого пересічно-кращого економічного, а раніше й соціально-політичного становища, збагатилася своїм побутом характерними рисами, властивими лише цій шляхті, завдяки яким вона відрізнялася від звичайних селян. Іван Франко зауважував, що ця шляхта — народ український, принаймні за мовою. Часто шляхта не відрізнялася від «простого люду», але інколи, особливо в багатих селах, намагалася вирізнитися¹.

Довкола старовинного Коростенського городища, обабіч р. Уша (нині — р. Уж), у радіусі 40 квадратних кілометрів розташовано близько 40 сіл, заселених саме околичною шляхтою². У XV—XVII ст. ця земля називалася Заушшям, Зауською волостю, а шляхта — зауською, бо більшість цих сіл лежать на правому березі р. Уша. Головна риса місцевих шляхтичів полягає в тому, що вони поділяють-

ся на роди, які носять окремі прізвища, причому кожен рід, інколи досить численний, займає окреме село, яке має однакову назву з прізвищем. Так, у Бехах жили Бехи, у Ходаках — Ходаківські, у Васьковичах — Васківські, у Меленях — Меленівські тощо. В. Антонович зазначав, що ці шляхтянські роди належать до найдавніших в Україні³.

Прагнучи виділитися з-поміж навколишніх селян, шляхтичі намагалися використати певні особливі прикраси в житлі, одязі, ткацтві, килимарстві, вишивці тощо. Пропонованим дослідженням ми спробуємо за допомогою архівних матеріалів та власних польових записів визначити знакові функції килимів, виготовлених на Житомирщині, зокрема, зробити акцент на символіці орнаментів та кольорів, святково-обрядовому використанні тканих виробів.

Ще у 20-х роках XX ст. відомий український фольклорист, етнолог, діалектолог Василь Кравченко, аналізуючи життя та побут околичної шляхти, наголошував, що етнографам слід «особливу увагу звернути на дослідження геометричних фігур на тих гарних вовняних килимах, які виготовляють вони з предкавіку»⁴. Він же запропонував програму-запитальник зі збору інформації про килимарство, яка охоплює різні напрями цього мистецтва: історію та розвиток виробництва; техніку й економіку виробництва; призначення, орнаментики й фарби килимів; килим у фольклорі тощо⁵.

У першій половині XX ст. інший український дослідник Корній Черв'як зробив акцент на побутуванні лише у шляхтянських

селах Житомирщини килимарського промислу⁶. Під час класифікації виробів Коростенщини він виокремив: килими; килимчики або доріжки, що їх спеціально тчуть і жертвують церкві; запаски; перекази на фартухах, подолках сорочок тощо⁷. Значно пізніше до цієї проблематики зверталася український етнограф О. Дудар-Нестер⁸. Вона запропонувала визнати основною зоною поліського килимарства північ Житомирщини (Коростенський, Лугинський, Овруцький, Народицький і Малинський райони)⁹. Дослідниця з Житомира Н. Кобилінська акцентувала основну увагу на символіці поліських килимів Житомирщини¹⁰.

Перші письмові відомості про використання килимів у Центральному Поліссі віднаходимо вже в «Повісті минулих літ», де розповідається про вбивство в X ст. в Овручі древлянського князя Олега, тіло якого «винесли і поклали на килимі»¹¹. У XVII — на початку XIX ст. килимарство в означеному краї набуло досить широкого розвитку¹². Килими виготовляли як для власних потреб, так і на продаж, використовуючи для цього ткацькі верстати простої конструкції, які з'явилися тут наприкінці XIX ст. Вони були призначені для виготовлення полотна, тому поліські килими були з двох полотнищ — «полок», які потім зшивали посередині. Для основи брали зсувану вдвоє нитку, на піткання — вовняну фарбовану пряжу.

К. Черв'як виокремив дві техніки виготовлення килимів на півночі Житомирщини: «в лавку», «в спуск»¹³. Під час ткання «в спуск» майстриня постійно мусить вираховувати потрібну кількість ниток основи і за потреби протягувати нитку піткання через ту чи іншу кількість ниток основи. Ткала не перекладає нитку піткання за ту нитку основи, яка є спільною для двох різнокольорових елементів орнаменту, утворюючи в такий спосіб невеличкі отвори, вічка.

Килими Північної Житомирщини мають складну композицію з рослинних, антропоморфних та зооморфних елементів, які називаються «в круги», «у кулаки», «в козаки», а також вазонні композиції. Тут вони мають

назву «киліми», «кіліми». Означеним виробам притаманні геометричні орнаменти з елементами ромбів, восьмикутників, у які вписано розетки, а також смуги в чергуванні з переборами.

Основним елементом килимів «у круги» є розета, вписана у восьмикутник. Вона має чотири широких пелюстки. У центр розети вміщено восьмираменний хрест. Восьмикутник, у який замкнена розета, обведено подвійними прямими світлими кольорів, між якими вирізняється темно-червоний.

Окрему групу складають килими з ромбовими елементами, що називаються «в кулаки». В основу композиції таких килимів покладено ромбоподібне зображення, обабіч якого розміщені хрестоподібні фігури. У центрі поля — фігурний ромб, поділений на чотири ромбові площини — «кулаки».

О. Дудар було виокремлено кілька антропоморфних зображень у ткацтві. Перше — це геометризоване зображення людини з піднятими руками; друге — жіноча фігура, що двома руками тримає пару коней; третє — чоловіча постать з «підбоченими» руками¹⁴. Саме останній образ, який називається «у козака», досить розповсюджений на килимах околицьної шляхти. Він має вигляд фігурки з ромбоподібною голівкою і опущеними руками. На давніших килимах над головою зображено невеликий трикутник, що його можна сприйняти як шапку, корону або інший знак божественності. «Козаків», як правило, робили червоного кольору на білому тлі. Найімовірніше, назва виникла пізніше, ніж власне орнамент, який можна пов'язати з поганськими божествами Дажбогом, Велесом, яких дуже шанували поліщуки¹⁵.

Килими «у вазони» зі складними елементами орнаментування вважаються новішими¹⁶. Квіткові килими складаються з вазонів, дрібних квіточок або галузок квітів, розміщених паралельними рядами. Серед рослинних елементів наявні Дерево життя, а також вазони, гілки квітів, пуп'янки, дрібні та геометризовані квіти.

Килими «у круги» мають певні аналоги з виробами греків Маріупольщини та українців Поділля, килими «в кулаки» схожі за орнаментикою з полтавськими, а килими «в козаки» деякими елементами орнаменту подібні до середньоазійських та закавказьких¹⁷.

Тло килимів найчастіше чорне, адже цей колір найпридатніший для підбору різнокольорових елементів. Узагалі краса виробу залежить від кольорів, використаних під час ткання, тому фарбуванню пряжі надавалося особливого значення. Найпоширеніші на килимах червоні, зелені, жовті, білі, фіолетові та чорні барви. Для фарбування ниток використовували переважно природні барвники. Так, у Бехах чорного кольору досягали за допомогою відвару вільхи, червоного — червецю, жовтого — жовтушок, зеленого — зеленцю, білого — з білої глини, добутої в Дідковичах (сусіднє село), синього (так тут називають фіолетовий) — хімічним фарбуванням¹⁸.

Найдосконалішим етапом у формуванні килимів околичної шляхти є композиція, що поєднує центральне поле й кайму. Центральна частина виробу складається здебільшого з двох дзеркально повторюваних орнаментів, які утворюють симетричне зображення. У листуванні В. Кравченка та бехівського священика В. Лук'янова, який провадив етнографічно-дослідницьку роботу в селі, знаходимо відомості про місцевий килим, придбаний для Житомирського краєзнавчого музею. Це свідчення можна вважати найдавнішим, хоча й схематичним описом тканого виробу, якому в 1929 році могло бути понад сто років. «Килим складається з берегів і середини. Берега мають такий вигляд: зуби і квітки, котрі звуться мотілями. Середина — з кругів і по краях чоловієчки»¹⁹.

Шляхетські килими завжди мають береги, кайму у вигляді багатоорнаментованої широкої смуги. Така облямівка найчастіше динамічна, де можна побачити безконечник — «крівулю» зі стилізованими квітами, зірками, інколи вона статична — у вигляді розеток, зірок та інших геометризаних фігур. Береги майже ніколи

не бувають одинарними, маючи по краях вузькі бережечки іншого кольору у вигляді смужечки чи зубців. Загалом зубці — досить популярний орнамент не лише в килимарстві, але й у верхньому одязі українських шляхтичів Житомирщини.

Акцентуючи увагу на поширенні килимарства серед околичної шляхти, В. Кравченко під час подорожі на Коростенщину в 1927 році записав певні відомості, які свідчать про його широке побутування у краї: коли цар Микола II 1911 року їхав до Овруча, то бехівчани прикрасили сільські паркани та устелили йому шлях своїми килимами, яких було понад 500²⁰; під час гостини у Беха Осипа Степановича господиня винесла цілу гору килимів власного виробництва²¹.

Килими у шляхтичів Житомирщини мали насамперед сакральне, побутово-обрядове призначення. Їм відводилася важлива роль у різноманітних обрядах: родинних, весільних, хрестинах, похоронах. Також килими з'являлися в хатніх інтер'єрах місцевих жителів перед найбільшими святами.

У Бехах під час народин, щоб відмежувати породілю від інших родичів, піл завішували килимом, щоб її ніхто не наврочив. У минулому це могло мати символічніше значення, ніж просте відгородження магічного ритуалу народження дитини від оточуючих. На хрестинах хрещених батьків вітають на застеленому килимом ослоні²².

На Середньому Поліссі серед головних атрибутів шлюбно-правової санкції можна побачити деревце, кожух, коровай. Водночас в околичній шляхти простежуються певні локальні особливості, пов'язані із цими атрибутами: килим замість посадного кожуха, вінок як символ весільної вічнозеленої рослини, «п'єрники» як ритуально позначене печиво²³. Килим є предметом семантично спорідненим з кожухом, темою хутра, вовни та їх зв'язку з добробутом. У більшості регіонів України наречених садять на посаді саме на кожусі, а наречені-шляхтичі сідають на килимі. Протягом весілля килим часто використовують у весіль-

них ритуалах. Так, молоду під час вбирання у весільний вінок садять на ослоні, застеленому килимом (с. Мелені); на застеленому килимом ослоні сідають батьки, щоб благословляти наречених (с. Михайлівка); під час вінчання перед аналоєм стелять килим, а на нього рушник (сс. Бехи, Михайлівка); на килимі сидять молоді «на посаді» (с. Михайлівка); коли молоду «завивають молодичею», то вона сидить на застеленому килимом ослоні, «щоб була багата і як пані завжди сиділа на килимі» (с. Бехи); збираючи посаг, наречена разом з іконами, рушниками бере із собою і килими (с. Бехи); коли батьки віддають останню дитину, то їх вітають у килимі і співають «Многая літа», до того ж батька вітають у току, а матір — у коморі (с. Бехи). У сучасному весільному обряді рідних та хрещених батьків наречених, бабусь та дідусів вітають на ослоні, застеленому килимом, він же зайняв поважне місце на стінах під час влаштування весілля в шатрах, наметах (с. Мелені) ²⁴.

У разі смерті власника килима відбувалося його обмивання, наряджання у весільне вбрання та покладення на спеціальну постіль під божницею — на лаву кладуть подушки й застеляють усе килимом. Під час похорону в с. Мелені труну ставили на застелений килимом віз, інший віз був призначений для транспортування хреста. Коней, які везли небіжчика, також покривали килимами. К. Черв'як, описуючи похорон околичної шляхти Коростенщини, зауважував, що в селах Каленському, Михайлівці, Ходаках, Купечі, коли ховали парубків та дівчат, у віз запрягали цугом дві пари коней, передня з яких була вкрита килимами, прив'язаними до коней чорними крайками. Якщо ховали неодруженого парубка, то траурна процесія доповнювалася кількома вершниками, їх називали «маршалками» (в означеному краї так називають парубків зі сторони нареченого під час весілля), які їхали на покритих килимами конях, тримаючи в руках чорні прапори ²⁵. З часом подібні традиції, пов'язані із запря-

ганням коней цугом, покриванням килимами коней тощо, поширилися і на нешляхетські села ²⁶. У Меленях останнім часом труну почали перевозити вантажівкою, яку також застеляють килимами, проте це вже виробы фабричної роботи. Після похорону килими віддають на користь церкві, що дало можливість зібрати там значні колекції.

Килимам відводили важливу роль у хатньому святковому інтер'єрі. Найчастіше ними застеляли постіль. На Коростенщині, щоб прикрасити хату, на жердці над полом розстеляли домоткані килими, а поверх навішували в один чи два ряди подушки з тканими або вишитими наволочками ²⁷. У Меленях, як правило, до цього додавали ще й килим, вивішений на стіні біля постелі. Ця традиція могла поширитися й на інші села краю, де заможні селяни також прагнули вирізнитися з-поміж місцевих жителів і замовляли такі ткані виробы майстриням або використовували для оздоблення рядюги.

Таким чином, традиційний килим відіграв важливу знакову роль у житті української околичної шляхти Житомирщини. Свідченням цього є полісимволізм знаків та кольорів тканого виробу. На давність килимарства вказують геометричні та геометризовані орнаменти, які утворюють струнку симетричну композицію виробу із центральним полем та облямівкою. Як свідчать польові та архівні матеріали, сакрального значення килиму надавали під час використання його в традиційних святково-обрядових діях: він супроводжував людину від народження до смерті. Під час окремих ритуалів можна простежити його приховане сакральне значення, виділити семантичну спорідненість з іншими предметами. Аналізуючи килимарство як соціальне явище, варто відмітити його роль як засобу виокремлення шляхти з-поміж інших жителів краю, які здебільшого не могли собі дозволити мати таких речей. Проте досить часто заможні селяни намагалися прикрасити свій побут килимами, поступово залучивши їх до багатьох родинних обрядів.

¹ Франко І. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 180–181.

² Яковенко Н. Україна аристократична // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / упорядкув. і передм. О. В. Русиної. – К., 1994. – С. 304.

³ Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 2.

⁴ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 15-3, од. зб. 47, арк. 56.

⁵ Там само. – Ф. 15-2, од. зб. 122, арк. 65–67 зв.

⁶ Черв'як К. Шляхта околиць на Коростенщині. – Коростень, 1928; Черв'як К. Килимарство на Коростенщині // Краєзнавство. – 1929. – № 3–10.

⁷ Черв'як К. Килимарство на Коростенщині. – С. 17.

⁸ Дудар-Нестер О. Т. Килими Полісся // НТЕ. – 1980. – № 5. – С. 57–61; Дудар О. Т. Художнє ткацтво Полісся // Народні художні промисли України. – К., 1979; Дудар О. Т. Традиційне і сучасне поліське ткацтво // НТЕ. – 1977. – № 2.

⁹ Дудар О. Т. Традиційне і сучасне поліське ткацтво. – С. 47.

¹⁰ Кобилінська Н. Килими Житомирського Полісся // Народне мистецтво. – 2000. – № 3–4. – С. 18–20.

¹¹ Повесть врем'яних літ: літопис (За Іпатіївським списком). – К., 1990. – С. 122.

¹² Кобилінська Н. Килими Житомирського Полісся. – С. 18.

¹³ Черв'як К. Килимарство на Коростенщині. – С. 20.

¹⁴ Дудар О. Т. Художнє ткацтво Полісся. – С. 70.

¹⁵ Кобилінська Н. Килими Житомирського Полісся. – С. 19–20.

¹⁶ Черв'як К. Килимарство на Коростенщині. – С. 25–26.

¹⁷ Там само. – С. 37–38.

¹⁸ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 15-4, од. зб. 361, арк. 88.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Ф. 15-1, од. зб. 59, арк. 226.

²¹ Там само. – Арк. 228.

²² Там само. – Ф. 15-3, од. зб. 213, арк. 27; ф. 15-3, од. зб. 158, арк. 182.

²³ Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // НТЕ. – 2004. – № 6. – С. 97.

²⁴ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 15-3, од. зб. 158, арк. 44, 69; од. зб. 159, арк. 39; ф. 15-3, од. зб. 213, арк. 106; Черв'як К. Килимарство на Коростенщині. – С. 36; Васянович О. Сучасні весільні звичаї та обряди у Меленях на Житомирщині // Берегиня. – 2006. – № 4. – С. 38, 40, 47.

²⁵ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-4, од. зб. 249, арк. 2–3.

²⁶ Там само. – Арк. 8.

²⁷ Свирида Р. О. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся // НТЕ. – 1979. – № 3. – С. 61.